

ДОСЛІДЖЕННЯ ЕВОЛЮЦІЇ УЯВЛЕНЬ ПРО ВЛАСНІСТЬ У ПРАЦЯХ С.М. БУЛГАКОВА

У зв'язку з трансформацією відносин власності, що триває в Україні, необхідним є поглиблення наукового пошуку в напрямі вивчення основних уявлень про власність, їх витоків, особливостей формування та еволюції, впливу на конкретні господарські рішення та на суспільну свідомість у цілому, зокрема підходу до вивчення цього питання С. Булгаковим.

Його історико-економічні дослідження представлені в «Нарисах з історії економічних вчень» (1913) та «Історії економічних учень» (1918). Одне з важливих місць у цій сфері досліджень вченого посідають дослідження різноманітних тлумачень категорії власності, генезису основних теоретичних уявлень про роль власності у господарському та духовному житті людини, а також міркування щодо придатності та доцільності використання тих або інших форм власності у конкретних соціально- економічних умовах.

Аналіз окресленого блоку питань у творах С. Булгакова свідчить про те, що ставлення до власності він розглядав як системоутворюючий принцип у формуванні і протистоянні двох основних світоглядних традицій в історії економічної думки. Ці традиції - індивідуалістична та суспільна - найвиразніше проявляють себе під час значної політичної та соціально-економічної напруги, коли суспільство відчуває потребу в певних змінах свого способу існування. За таких умов суспільна свідомість продукує чергову модель ідеального суспільного устрою, де той чи інший (індивідуалістичний чи суспільний) варіант розподілу прав власності має, як правило, ключове значення.

Аналіз економічних поглядів попередників С. Булгаков починає з «Держави» Платона, написаної ним у часи занепаду ойкосного господарства, поступального розвитку мінових відносин і різкої майнової диференціації, яку безуспішно намагалася подолати Афіньська держава. Відомо, що ідеальний устрій останньої, за Платоном, мусив базуватися на повному позбавленні окремих верств населення (воїнів і філософів-правителів) сім'ї та приватної власності - головних інститутів, які забезпечують існування сфери особистого життя людини, як таких, що на його думку, розвивають в людині прагнення до збагачення, вартого лише категоричного засудження. Пізніше, у «Законах», Платон побудував «справедливе» суспільство вже не на запереченні особистої власності, а на принципі рівномірного її розподілу, запропонувавши вилучати на користь держави будь-який надлишок, що перевищує встановлений законом рівень.

Отже, платонівський соціалізм має цілковито моральний характер. Проте це мораль дохристиянська, утилітарна, яка без коливань приносить інтереси особистості в жертву суспільній користі. Як відзначав, С. Булгаков, «античне підкорення частини цілому знаходить тут граничний вияв» [2, с. 67-68].

С. Булгаков вважає, що негативне ставлення до прибутку і до широкого розвитку обміну було в основному успадковане і Арістотелем. Проте, ідеалізуючи натуральне господарство цей видатний мислитель водночас виступав на захист приватної власності і дорікав Платону за надмірне одержавлення суспільного життя. Арістотель пов'язував власність із інстинктом самозбереження, вважаючи, що вона відповідає людській природі і потрібна людині як простір для індивідуальної діяльності.

У давньоримських трактатах (на відміну від давньогрецьких) мотиви усупільнення власності практично відсутні. Ідеї спільності майна, на думку С. Булгакова, були надто чужі основам побуту римлян, які проводили чітке розмежування між приватними та публічними правовими відносинами, що забезпечувало римському громадянину недоторкане коло особистих прав.

С. Булгаков вважав, що на початку Середньовіччя, переходу до нової етнокультурної епохи були характерні кардинальні зміни у ставленні до власності. Він відзначав, що вплив євангельських уявлень на економічну думку був особливо відчутним у цей період, за умов панування натурального господарства, общинного землекористування і слабого розвитку торгівлі. Домінуюча роль християнства в усіх сферах суспільної думки призвела до етизації основних економічних категорій, і у першу чергу – власності. Усі основні елементи господарського життя (приватну власність, економічний інтерес, прибуток та ін.), християнська мораль зневажала і засуджувала. Протиставляючи їм безкорисливість, відмову від особистої вигоди, аскетизм (як стан, найбільш сприятливий для морального самовдосконалення) і особисту працю (результати якої в ідеалі мали спрямовуватися не на особисте збагачення, а на суспільні потреби і допомогу бідним [2, с. 142].

Сергій Булгаков пов'язував поступову зміну монастирсько-аскетичного ставлення церкви до сфери економічних інтересів на яскраво виражений світський ідеалізм із зростанням міст, розквітом культури, торгівлі та ремісництва. Відчутним кроком у цьому напрямку, на його думку, стали праці Фоми Аквінського, зокрема, його роздуми про приватну власність. Останню мислитель вважав потужним стимулом для особистої праці, а також дієвим засобом для підтримання у суспільстві стійкого господарського порядку й злагоди. Натомість у власності спільній він бачив причину постійних суперечок і непорозумінь, а також небезпечного поводження з майном. Водночас традиційний етичний підхід змушує його шукати моральне виправдання для існування приватної власності. Останнє, за спостереженням С. Булгакова, Фома Аквінський знаходить у благойності, вважаючи роздачу надлишків обов'язком кожного власника [2, с. 151].

Процес подальшої секуляризації суспільного життя супроводжувався зростанням індивідуалізму і відродженням дохристиянської системи цінностей. Поширення гуманізму і відновлення прав людської особистості в економічній сфері втілювали у заперечення традиційної християнської етики господарювання і санкціонування вільного задоволення природних потреб і бажань людини (у тому числі прагнення до багатства). Однак гуманістична віра у «природну людину», у первинну неушкодженість людської природи стала, на думку С.Б. улгакова, витоком не лише майбутніх теорій природної свободи фізіократів і А. Сміта, а й усіх соціалістичних учень [2, с. 192].

В цей час з'являється «Утопія» Т. Мора, провідним мотивом якої була платонівська віра в те, що зміна зовнішніх умов життя людини, насамперед ліквідація приватної власності здатна благойібно вплинути на людську поведінку. Узагалі «Утопія», вважав С. Булгаков, послідовно відтворює античний ідеал «золотого віку»: зрівняльну справедливість, підкорення індивідуального спільному і навіть відтворення рабства у поєднанні з раціоналістичною мораллю і примхливою сумішшю гедонізму з аскетизмом. Оцінюючи історичне значення цього твору, учений писав: «Сама ідея перебудувати людство шляхом реорганізації власності настільки закінчено виражена Т. Мором, що і до теперішнього часу Утопія зберігає силу немов би ідейного заповіту, до якого не зумів нічого суттєвого додати вік соціалізму.» [2, с. 208].

Феномен «світського аскетизму», що був породжений Реформацією і проявився в ідеології спрямування господарських зусиль на нагромадження і примноження багатства, а не на задоволення особистих потреб, призвів до того, що багатство почали розглядати, з одного боку, як справедливу винагороду за особисту працю, а з іншого – як суспільне благо, яке необхідно примножувати. На думку С. Булгакова, саме з цього джерела брали свій початок ті суспільні настрої, які проявилися потім у меркантилізмі [2, с. 223].

Розглядаючи меркантилізм, вчений зауважує, що в ньому проблему примноження багатства як суспільного блага було піднесено до рангу державної політики. Водночас засуджувалась розкіш, однак не як «духовна пастка» для християнина, а як привід для надмірної розтрати грошей, що на переконання меркантилістів, веде до зменшення багатства. Обмеження індивідуального споживання у поєднанні з широким державним втручанням в економіку, яке було невід'ємною складовою цієї концепції, на погляд С. Булгакова, «зближує меркантилізм, як це не дивно, із соціалізмом» [1, с. 18].

Така регламентація господарських відносин згодом стала суттєвою перешкодою на шляху економічного розвитку провідних європейських країн, де починають поширюватись ідеї свободи приватної власності та збільшення господарства від державної опіки. Головними провідниками економічного лібералізму в цей час виступили фізіократи, які обґрунтовували «природний порядок» збігом приватних і суспільних інтересів, за якого, відповідно, потреба в державній регламентації відсутня, а основою цього порядку вони вважали приватну власність. С. Булгаков звертав увагу на те, що кризь призму власності фізіократи розглядали і саме

природне право. Згідно з поглядами Ф. Кене, воно має насамперед відповідати справедливості - верховного закону, який точно визначає, «що належить індивіду і що - іншим індивідам»[1, с. 51].

На думку вченого, фізіократи вперше звільнили категорію приватної власності від жорсткої моральної регламентації і зробило суттєвий крок у напрямку розуміння її справжнього суспільно-економічного значення, відкрило нову добу в розвитку економічної науки, ознаменувавши становлення економічної теорії.

Підводячи підсумок, слід зазначити, що серед цілого ряду важливих висновків, що стали результатом досліджень С. Булгакова, потрібно виокремити те, що протистояння і взаємодія суспільної та індивідуалістичної світоглядних традицій є однією з найважливіших рушійних сил у створенні та поширенні найрізноманітніших соціально-економічних концепцій. Ґрунтовні узагальнення і висновки С. Булгакова перетинаються з сучасними оцінками докласичних уявлень про власність у світовій історико-економічній літературі та набувають особливого значення у формуванні в нашому суспільстві адекватних уявлень про власність як системоутворюючий чинник соціально-економічного прогресу людства.

Література:

1. Булгаков С. Н. История экономических учений. - Ч. 2. - Изд. 7-е. - Москва, 1918. — 190 с.
2. Булгаков С. Н. Очерки по истории экономических учений. - Вып. 1.- Москва, 1913. - 232 с.